

כרם חמד, כתב העת העברי של חכמת ישראל בגליציה ובאיטליה

משה פלאי

"להוציא לאור מעשה חכמים ולאגור במחברת אגרות שונות הכתובים במועצות ודעת לתועלת בחורי חמד דורשי לשוננו הקדושה" (הקדמת המוציא לאור).

לשוננו הקדושה" ל"חכמי הזמן", הם עודדו אותו להוציא לפועל (שם). ברור אפוא מנוסח השער הנזכר ומן ההקדמה, כי בעוד בכורי העתים פתח שערו לכל מושך בעט סופר, והדפיס גם חומר שאולי לא היה ראוי לדפוס, התקופון החדש עתיד להביא רק דברי מדע אשר נכתבו על ידי חכמים ידועי שם שלחיבוריהם יש ערך מדעי קיים, והחומר יובא במתכונת קבועה של איגרות.

דבריו של גולדנברג מבהירים שכרם חמד לא נועד להיות המשך לבכורי העתים כי אם מהות נבדלת לחלוטין. הוא מטעים כי "אך למותר להעיר אוזן כל קורא מבין ומשכיל כי לא כספר כולל תבנית אגרות משוחים [!] בששר המליצה עבור ילדים מתחילים לנסות כחם בלשון עבר, הספר הזה; יען יש ויש באגרות האלו דברי חכמה ומדע".⁵

עם כל ההתלהבות שבהוצאת כתב העת החדש ניפרת מודעותו של גולדנברג לכך שהתחייבותו של שמיד להדפיס את כרם חמד הייתה מותנית בכיסוי הוצאות הדפוס על ידי החתימות.

בתקצ"א (1831) היה כבר ברור שעתידו של בכורי העתים אינו מובטח. עורך כרך י, המשכיל והמלומד האיטלקי יצחק שמואל רג'יו (יש"ר) (1855-1784), שכתב את הקדמת העורך גם לכרך יא, מסר כי המדפיס שמיד עמד בהבטחותיו והוציא את השנתון במשך עשר שנים, אף כי "הקונים מתי מספר וההוצאות מרובות". לדבריו, שמיד "התנדב להעניק מטובו גם בשנה הזאת, וזה לו כדמות נסיון לדעת היוסיף עוד להוציא לאור בשנים הבאות או אם יחדל", והוא מצפה לראות אם יגדל מספר החותמים.⁶

גולדנברג החל לפעול מאחורי הקלעים בתק"ץ (1830). כך מסתבר ממכתבו של המלומד והמשורר האיטלקי שמואל דוד לוצאטו (שד"ל) (1865-1800) אליו, ובו הוא מציינ כי הרעיון שגולדנברג הציע למדפיס (שמיד) להוציא לקט מכתבים, יפה בעיניו: "ישרה בעיני העצה אשר יעצת את המדפיס על דבר קבוצת מכתבים מאנשי הדור, גם אני לא אחזל מהיות ידי עמך בדבר הזה". הוא מבטיח לשלוח "קצת מאגרותי" באמצעות יש"ר, ומרשה לו להדפיס גם את איגרתו שנשלחה אל המלומד והחוקר הגליצאי שלמה יהודה ראפפורט (שי"ר) (1867-1790).⁷

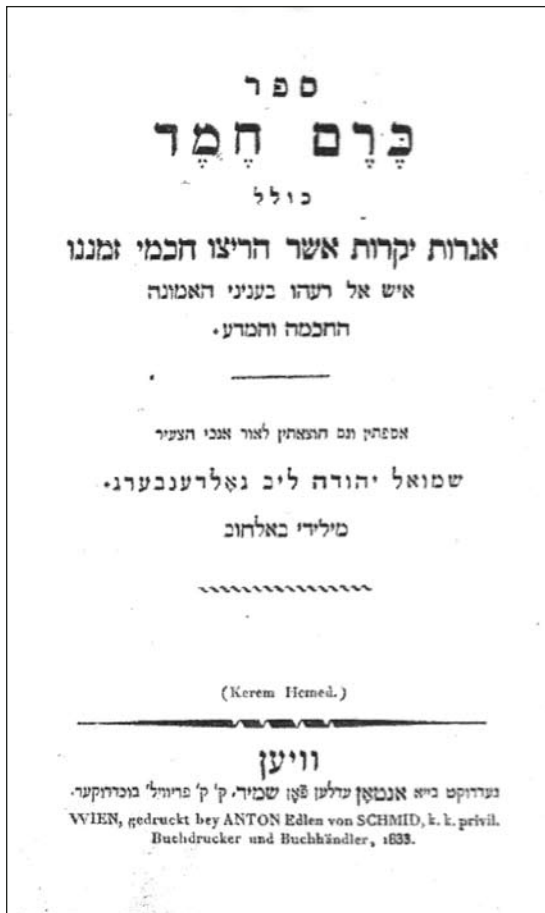
וכך, בעוד בכורי העתים יוצא לאור אך עתידו מוטל בספק, נראה

כרם חמד, שנתון שיצא לאור לסירוגין בין השנים 1856-1833, היה תופעה חדשה ומיוחדת בתולדות הפריודיקה העברית במאה התשע-עשרה. הופעתו מיד לאחר הפסקת צאתו לאור של בכורי העתים קושרת אותו בזיקת המשך לקודמו, כפי שהניחו היסטוריוני הספרות והמבקרים. אך עיון מדוקדק באופיים של שני השנתונים ובמהותם, מביא למסקנה כי קיימים הבדלים מהותיים ביניהם.

האופי השונה ניכר כבר מנוסח הכיתוב השונה של השערים. השער של בכורי העתים מצהיר על המטרה החינוכית של כתב העת ועל התוכן המשלב יצירה אסתטית והנאה עם ידע שיש בו תועלת: "בכורי העתים הם פרי תבואה לשנת תקפ"א [1820/1821] הכוללים כמה דברים נחמדים, ועניני מדע ותועלת, נועדים לברכת הורים, להוביל שי לבניהם השומעים לקולם, למען ישמע חכם ויוסיף לקח". וכן כיתוב השער בגרמנית (באותיות עבריות), בתרגומו לעברית: "ספר מועיל ומאלף לעסקים ולהנאה לשנת תקפ"א כשי לראש השנה לאבות ואמהות משכילים וכפרס (של ספר) לבני הנעורים החרוצים".¹ ואילו השער של כרם חמד מציינ כיוון אחר: "ספר כרם חמד כולל אגרות יקרות אשר הריצו חכמי זמננו איש אל רעהו בעניני האמונה החכמה והמדע".²

ואכן, הקדמתו של המוציא לאור, שמואל יהודה ליב גולדנברג (גאלדענבערג) (1846-1807) לכרך א מעידה על האופי השונה של כתב העת החדש, אך גם מקשרת את הופעת השנתון החדש עם הודעתו של אנטון שמיד, המדפיס והמו"ל של בכורי העתים, בכרך האחרון, על תכניתו להפסיק את הופעתו של כתב העת.³ גולדנברג מציינ בצער את "השבתת הספר היקר בכורי העתים", שלדבריו תגרום נזק רב למשכילים הצעירים אשר "ישליכו אחרי גוום השפה העבריה היקרה הזאת פליטת מחמדנו מימי קדם".⁴ כדי למלא את הצורך להביא לקהל שוחרי העברית כתב עת חדש, קיבל על עצמו להוציא שנתון עברי שיישא אופי שונה מקודמו.

מתחילה מדגיש המו"ל החדש את אופיו המיוחד של כתב העת המתוכנן ואת החידוש שבו: "ואערוך בסדר נכון אגרות יקרות ונעימות אשר כתבו חכמי הדור וגדוליו". הוא מדווח כי כאשר הודיע על תכניתו "להוציא לאור מעשה חכמים ולאגור במחברת אגרות שונות הכתובים [!] במועצות ודעת לתועלת בחורי חמד דורשי

כתב עת ("ואפס מקום עוד להתאחד שמה") ויימנע מלהזכיר את **כרם חמד**. נוסף על כך, שי"ר כותב כי לגולדנברג "חלק רב בגמר דעתו להוציא לאור מכתב העת. והוא יעזור לי לא מעט במרוץ אגרות ובאסיפת חתימות, כמנהגו לפעול כל היום בלי חשך בעטו ולחבר אנשים רחוקים בכתביו והצעותיו".¹⁶ מסתבר אפוא כי הדברים נכתבו לפני ההחלטה להוציא לאור את **כרם חמד**. מתקבל יותר על הדעת כי שי"ר עשה תכניות אלה בתקצ"ב, לאחר שנודע על סגירתו העתידה של **כרם חמד**.

בתקצ"ב (1831) הודיע אפוא המדפיס והמו"ל של **כרם חמד**, אנטון שמיד, על הפסקת הופעתו של כתב העת מחמת מיעוט הקוראים והחותרים. אך כאמור, עוד קודם לכן שכנע גולדנברג את שמיד ליזום הוצאה לאור של כתב עת מדעי הכתוב כאגרות בהנחה שכתב עת מעין זה ימשוך קוראים רבים. ואכן, שמיד ניאות להוציא לאור את כתב העת החדש. ניסיונו של שמיד בהפצת ספרי קודש וספרות עיון במשך שנים רבות הביאו לקוות שקהל קוראים רחב יותר, שלא נמשך לחומר ספרותי מעיקרו אשר אפיין את **כרם חמד**, יפנה

כי גולדנברג קיבל הבטחה משי"ר שיערוך את כתב העת החדש, כפי שעולה ממכתבו של שי"ר אל גולדנברג מכסלו תקצ"א. כותב שי"ר, "שמחתי בבשורה טובה כי אולי יוסיפו בכורי העתים לגמול פריים בשנות הבאות תחת עין בקורת החכם המפואר הר"ר ראפפארט, בהבלי, ועתה מאחר שהתנדב לשום משא הבקורת על שכמו שוב אין צורך לפקוד גם עלי משמרת כזאת [...] ודי לנו כי החוקר הלזה ישם עין בחינתו על המחברת העתידה".⁸ קרוב לוודאי שגולדנברג ביקש לברר אם שי"ר יהיה מעוניין בעריכה ועתה הודיע לו כי שי"ר קיבל על עצמו משימה זו.

גולדנברג פנה אל סופרים אחרים שהשתתפו בכורי העתים והודיע להם על תכניתו להוציא לאור כתב עת חדש. המשכיל הגליצאי הוותיק יהודה ליב מיזיס (1798-1831) כותב אליו באייר תקצ"א (1831): "מה מאוד שמחתי בראותי מאגרתך הנחמדה כי ברצונך להוציא לאור ספר כולל מכתבים יקרי הערך אשר כתבו משכילי ישראל בלשון עברי על אודות ענינים שונים!". והוא מודה לו על שכיבד אותו בהזמנה להצטרף לחברת הסופרים הללו שמגמתם להטיב את מעמדו הירוד של העם היהודי.⁹

באותה שנה (תקצ"א) נראה היה כי **כרם חמד** עומד ללכת בדרכי כל הארץ. מסתבר שבד בבד עם תכניתו של גולדנברג להוציא לאור כתב עת חדש, הגו כמה מן הסופרים שהשתתפו בכורי העתים אף הם רצו להוציא כתב עת חדש, שמגמתו תהיה שונה מזו של **כרם חמד**. הדבר מתגלה במכתב ששי"ר שלח לשי"ר בניסן תקצ"א (1831), ובו הוא כותב כי בדעתו לאסוף "מכתבים מאנשים הנודעים לנו בשם, ונשלח אותם איש איש לרעהו עד יהיו לאחדים בידינו, ובהסכמת כולנו יודפסו בוין, וקורא להם שם חדש".¹⁰ המדובר ב"מכתבים" או ב"מאמרים" שיעברו ביקורת של עמיתים מלומדים, ואולי אף יתוספו הערותיהם, והם יידפסו בכתב העת המתוכנן. הוא מבקר את **כרם חמד** וטוען כי "הבכורים נמאסו כבר בעיני כל יודעיהם מרוב הבאשים התערבו במו". כדי לשמור על הרמה הוא מציע כי "נשמור מאד את הילד החדש אשר יולד לנו, בל יוסיפו עוד בני עולה ובעוה"ם לענותו כבראשונה בדברי רשע ופסל, רק יהי אמון אצל חכמים וישרים כמוך וכריע"ך שד"ל".¹¹

קרוב לוודאי שבאותו פרק זמן עשה שי"ר תכניות נוספות להוציא כתב עת אחר בשם **ישרון**, והתעתד להדפיסו בדפוס משה לנדא בפראג. דבר זה מסתבר ממכתב אחר שכתב לשי"ר בלבוב ב"יום ב' כ"ד אדר ראשון ה"א תקצ"ד".¹² עמיתיו ובנו, דוד, לחצו עליו להוציא "מכתב עת" בהשתתפות חכמי הדור כיש"ר, שאילו הוא כותב, וכן שד"ל "והדומים לכם, אחרי תמו המאספים והבכורים, ואפס מקום עוד להתאחד שמה כל ישרי לב ולהתענג שם [...] פריי מחשבות זולתו".¹³ באשר לתוכן כתב העת, בדעתו "להמעיט בשרים מאד מאד, כפי תעודת המחברת תהי להועיל לחוקרים ולמבינים מלהתפיות לפני נערים ואוהבי צחות".¹⁴

התאריך כפי שנדפס הוא שגוי, שכן לפי הלוח האלקטרוני "קלו"ח כ"ד באדר א' תקצ"ד לא חל ביום שני בשבוע אלא ביום רביעי (5 במאוס 1834); ביום שני חל כ"ב.¹⁵ כ"ד באדר ב' תקצ"ב אכן חל ביום שני (26 במאוס 1832). זאת ועוד, קשה להניח כי בתקצ"ד יתייחס שי"ר רק להמאסף ולבכורי העתים, יציין את העדרו של

אנטון שמיד, המדפיס, על תשלום בעבור הדפסתם של ספרי הקראים בגליציה, אך בסופו של דבר הושגה פשרה ביניהם,²⁶ כנראה בתיווכו של יש"ר.²⁷ מרדכי יוסט כותב על גולדנברג, על רקע ההשמצות נגדו, כי בעיניו "זך הוא וישר פעלו", וכי יש"ר הביע אף הוא דעה חיובית על גולדנברג, "ש"מלא דעת הוא ושמח לשרת אוהבי חכמה ומדע".²⁸ במכתב אחר כותב יש"ר ליש"ר כי על אף ההתרשמות השלילית של יש"ר מגולדנברג, לדעתו של יש"ר הוא "מצד אחר טוב לבב, אוהב תושיה ועובדה בלב ונפש", וכי הוא יעזור לו בהכנות להדפסת כתב עת שתכנן להוציא לאור.²⁹

שד"ל, לעומת זאת, מעיר במכתב ליש"ר בתקצ"ז (1837) – לאחר הופעתם של שני הכרכים הראשונים של **כרם חמד** – כי אל לו לסמוך על "העתקות ידידו הר הזהב, כי בחפזו יוציא מתחת ידו דבר שאינו מתוקן, ואח"כ יתלונן על המגיה [לטרס]". שד"ל בא בדברים עם מאיר הלוי לטרס (לעטעריס) (1800-1871) ("היו לי דין ודברים קשים כגידיים") וקבל על שגיאות הדפוס בשני הכרכים הראשונים, אך בסופו של דבר קיבל את הסבריו והטיל את האשמה על גולדנברג.³⁰

מי היה העורך של כרם חמד?

כאמור, עוד לפני הוצאת השנתון השתדל גולדנברג לעניין את יש"ר או את יש"ר לקבל את העריכה בפועל על עצמם. אך גם אם גולדנברג חשב עצמו רק למו"ל ולא לעורך, חלקו של יש"ר בעריכה ידוע ומקובל, עם זאת הדעות חלוקות באילו שנים ערך את **כרם חמד**.

ברנפלד טוען כי יש"ר תרם לעריכה החל בכרך רביעי, "אשר לפי מראית עין היה ערוך ומסודר על ידי גולדנברג, אבל הכל אמרו, כי באמת נעשה סודרו בהשגחת יש"ר והוא המוציא והמביא בעניני 'כרם חמד'". הוא מציין כי שד"ל האשים את יש"ר על שלא מנע הדפסת מאמר ביקורת חריף נגדו מאת יעקב אייכנבוים בכרך ד של **כרם חמד**, וכי "יש"ר התנצל, כי לא כן הדבר, בלי שהאמין שד"ל בהתנצלותו, ולכן תלה בראשו כל האשמות שמצא ב'כרם חמד' זה".³¹ לפי צינברג, יש"ר שימש עורך בפועל החל בכרך השלישי, אף כי שמו לא נזכר בשערי הכרכים.³² גם קלוזנר כותב שיש"ר היה העורך בפועל של **כרם חמד**, אך אינו מציין באילו שנים.³³ מנוחה גלבווע מוסרת כי יש"ר היה למעשה העורך בפועל של הכרכים 1-7 ליד גולדנברג.³⁴ ואילו יצחק ברזילי קובע שיש"ר החל בעריכה בכרך השני.³⁵ עזרא שפיזהנדלר סבור שיש"ר ערך גם את הכרכים שלפני כרך ד וגם אחריו.³⁶ אם לשפוט על השתתפותו בעריכה על פי מספר המאמרים שפרסם, הרי שבכרך א פרסם שלושה מאמרים, בכרך ב לא פרסם כל מאמר, ואילו בכרך ג – רק מאמר אחד. בכרך ד פרסם יש"ר שלושה מאמרים; מספרם גדל לשבעה בכרך ה ולתשעה בכרך ו, ובכרך ז – חמישה. בשני הכרכים האחרונים שבעריכת שניאור זקש לא השתתף כלל. על פי זה ניתן לשער כי יש"ר היה מעורה ב**כרם חמד** מכרך ד עד כרך ז, ובמיוחד בכרכים ה, ו, שבהם העיר על מאמרים שנדפסו או הגיב על ביקורת קשה שהוטחה נגדו.

בתר"ג (1843) מדווח יש"ר במכתב לשד"ל כי הוא טורח בהכנת החומר ל**כרם חמד**: "בדבר **כרם חמד**. החילותי לעבוד בו ולא שקטתי ולא נחתי עד גמרתיו. לא לילה אחד ולא שנים הייתי נעור, עד העלתי עלי לוח כל מאמרי וסדרתי אותם וכן את יתר המאמרים מהחכמים

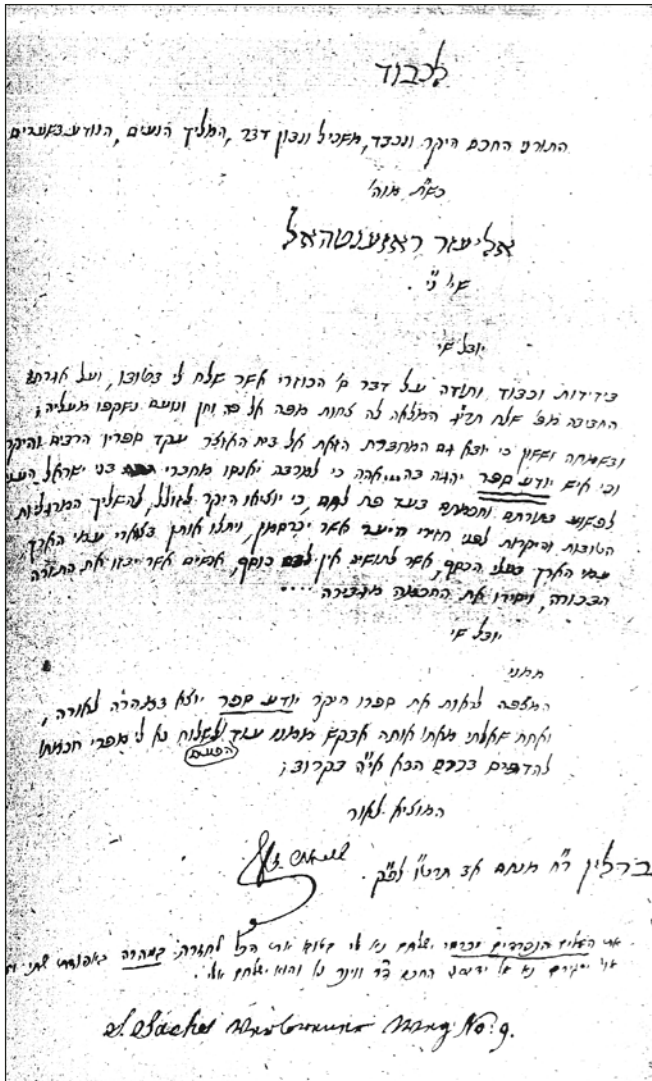
לחומר המוצע עתה על ידי התקופון החדש. מדיווחו של לטרס נראה שגולדנברג שילם לשמיד חוב כלשהו (על סכסוך ביניהם, ראו להלן), ואחר קיבל על עצמו שמיד להוציא את כתב העת החדש: "אמנם לקח מיד המשכיל ר' שמואל ליב גאלדענבערג לשלומת חוב אשר התחייב לו, כ"י ס' **כרם חמד**, ושתי מחברות הראשונות הוציא שמיד לאור (תק"צ-תקצ"א)".¹⁷

שמואל ליב גולדנברג

יזום כתב העת החדש, גולדנברג, גדל במשפחה משכילית. אביו, הירש, שהיה בעל השכלה כללית וידע שפות, היה מראשוני המשכילים בבולחוב. משכיל צעיר זה היה "בן עשירים שנשא אשה בטארנופול והיה סמוך על שולחן חותנו. הוא לא הצטיין בכשרונותיו הספרותיים", כותב עליו ישראל צינברג, "אבל היה איש-מעשה ומארגן חרוץ".¹⁸ נ"מ גלבר מוסר כי גולדנברג קיים חליפת מכתבים עם ראשי המשכילים בגליציה, באוסטריה, בגרמניה ובאיטליה, ונמנה עם המשכילים הראשונים בגליציה שיצר קשר עם משכילי איטליה. גלבר מציין את כישרונו לרכוש ידידים מבין ראשי המשכילים באמצעות "סגנונו האדיב והמחניף לעתים", וכך יכול היה להשפיע עליהם להשתתף בכתב העת. באופן זה הוא "נעשה לאיש-ביניים למשכילי גליציה והמערב".¹⁹ כמובן, צורת פנייה בלשון שגיאה ומליצית הייתה מקובלת בין המשכילים, כפי שאפשר להיווכח ממכתבים רבים שנדפסו ב**כרם חמד**, אך כנראה גולדנברג הגזים בכך, כמסתבר מתגובותיהם הביקורתיות של משכילים אחדים כיש"ר וההיסטוריון מרדכי יוסט (יאסט) (1793-1860) על דרכו זו.²⁰

עוד לפני הוצאת **כרם חמד**, בתקפ"ט (1829), מאפיין יש"ר את גולדנברג כמי שהצליח לחבר יחד את "עץ החיים עם עץ הדעת והיו לאחדים בידך", שלא כצעירים אחרים "המואסים בדברי מחקר", ובניגוד לאלה שנטו אחר המגמות השליליות בגליציה – כלומר, תופעת החסידים והקראים.²¹ הוא כתב לגולדנברג כי הוא הצליח "לדרוך בשביל האמצעי מבלי פנות אל רהבים, וזה אות על דקות שכלך ויושר לבבך". המו"ל לא היסס לפרסם מכתב זה, המשבח אותו, בכרך א.

בשנת תק"ץ (1830) גומר עליו יש"ר את ההלל במכתב לשד"ל ומכנה אותו "המשכיל המושלם המופלא", בסגנון המקובל.²² כנראה הפיצו עליו שונאיו שמועות וכתבי שטנה, שעליהם כותב יש"ר לשד"ל [בתקצ"א]: "רק משנאיו המלשינים ומרשיעים בסתר, ירו חציהם למרחוק להניא את לבכם מאחריו, ואם לא מה להם ולכם, ולאזיה תכלית עשו זאת [...] ואני, אשר זה החילי להכירהו מעת החל להחליף אגרות עם החכם יש"ר, ובא אלי בראשונה וצורר האגרות ההן בידו, לא שמעתי עליו שמץ דבר מאשר חטא לאלקים או לבני אדם, בשגם לא אדע עוד את מי תקרא רע לשמים, כי ידעתי רק אשר לא עבר על אחת מהחמורות ח"ו".²³ בנוסח דומה הוא כותב גם ליש"ר כי העלילו על גולדנברג שהוא "רע לשמים ולבריות", אך אלה עלילות דברים, כי לא שמע שעשק משהו או שהוא עבר עבירות חמורות או קלות. הוא מאפיין את גולדנברג כ"איש מסוחר ארץ אשר לא יוכלו להזהר בכל הסייגים והשמירות כמו הת"ח אשר תורתם אומנתם".²⁴ בסוף מכתבו מאשר יש"ר כי ההשמצות נגד גולדנברג הופצו בידי אדם הידוע לשמצה כצבוע.²⁵ מכתבו נשמע גם כי גולדנברג הסתכסך עם

מכתב הקדשה לאליעזר רוזנטל מאת העורך שניאור זקס

השימוש בפורמט של איגרת בכתיבה מסאית-מחקרית בספרות ההשכלה מצוי כבר בתק"ף (1820), בחלק הראשון של ברית אמת מאת דוד קארו, הדן במנהגי היהודים במקומות מגוריהם השונים, שנכתב במתכונת של תשעה מכתבים.⁴⁷ כמו כן ידועה התופעה הרווחת בתקופת ההשכלה של איגרות שנכתבו לצרכים חינוכיים ואף כמדריכי כתיבה מעשיים לנסיבות ולהזדמנויות מיוחדות.⁴⁸ ספרים רבים נדפסו במתכונת זו; ביניהם ראוי להזכיר את קובץ האיגרות **כתב יושר** מאת שלום הכהן משנת תק"ף, שכלל גם מכתבים תיעודיים חשובים של ראשוני המשכילים.⁴⁹ בהדפסת קובץ שעיקרו מכתבי סופרים כבר הקדים לטריס את גולדנברג בספרו **מכתבים** (תקפ"ז; 1827), שכלל 16 מכתבי סופרים הדנים בנושאים עיוניים. עם הסופרים נמנו נחמן קרוכמל (רנ"ק), יצחק ארטור, יהודה

נוטעי הכרם. והנה זה יותר משני ירחים אשר נגמר. ומיהרתי למסרו אל המדפיס".³⁷ המדובר בכרך ז, הכולל חמישה ממאמרים, ששי"ר הכינו לרפוס.

מה היה אפוא חלקו של גולדנברג בעריכתה? במכתב מ-1835 מגדיר גולדנברג את תפקידו באומרו, "אנכי המוציא והמביא הספר הזה לבית הדפוס".³⁸

גם בתפקידו כמסדר המכתבים זכה גולדנברג לביקורת של סופרים על שהקדים מכתביהם של זולתם לשלהם. הוא מתנצל ומסביר כי הציב את המכתבים לפי סדר הגעתם ולא לפי כבוד מחבריהם שהיה, לטענתו, אין מוקדם ומאוחר בעולם המחקר.³⁹ רק בכרך הרביעי, כהתנצלות על ביקורת נגדו, מפרט המו"ל את חלקו בעריכת החומר המוגש ל**כרם חמד**, באומרו: "לא שמתי את נפשי שר ושופט על הנתן תחת ידי מחכמי הדור, ואני אינני ערב בעד כל דברי המחברים הנוטעים שורק בתוך כרמי, ואין אנכי נכנס לדון על הענינים המדברים בספר ההוא, אף אם לא תסכים דעתי על כל פרט מפרטיהם". ואף אם ימצא במכתבים

ענינים ודעות אשר גם בעיני בלתי נכונים מהם, ואין רוחי נוחה מהם, ואשר אולי יש לי להשיג עליהם כפי מחשבותי כיד ה' הטובה עלי, בכל זאת לא אומר דבר, ואשב מנגד להתחמם לאורן של החכמים הגדולים האלה משתאה ומחריש איך יפול הדבר; והגני מאסף מכתביהם כמו שהם, ואערוך אותם לפני הקורא בהניח לו הרשיון וכח המשפט, לקרב או לרחק סברותיהם כרצונו, או גם לטעון עליהם כאשר יחפץ.⁴⁰

"אערוך", בדבריו, פירושו סידור המכתבים ולא עריכתם. ואכן, גם אם לא התערב בעריכת הטקסטים, הרי שבעצם קביעתם בסדר מסוים בתוך הכרך בוודאי יש שיקול של עריכה. ואכן, חרף הסברו שסדר המכתבים נקבע לפי הגעתם למערכת, בכרכים אחדים אפשר לציין דוגמאות אחדות של העדפת מכתביהם של חוקרים ותיקים. נוסף על כך, הזמנת מאמרים-מכתבים ובהם דעות משכיליות קיצוניות – כגון מכתבו החריף של המלומד האיטלקי הלל הכהן דלה טורכי (1805-1871), החותם בשם "פלאי", כנגד הפוסקים האחרונים, – ופרסומם, בוודאי מעידה על מעורבות של המו"ל בעריכה.⁴¹ צינברג מציין כי אף שגולדנברג השתייך לאגף הימני של תנועת ההשכלה, הוא נתן מקום למאמרים קיצוניים, כגון זה שהוזכר.⁴²

גולדנברג התחיל להריץ מכתבים לסופרים השונים עוד לפני הוצאת **כרם חמד** ואף שלח דברי ביקורת לסופרים המבוקרים שהגיעו אליו ישירות כדי לקבל את חוות דעתם ותגובותיהם. כך, למשל, שלח בתקצ"א (1831) שלושה מכתבים לשד"ל, שניים מהם "על מנת להחזיר", וקיבל את תגובתו על ביקורתו של יוסט.⁴³

השימוש באיגרות

השימוש באיגרות כתבנית חיצונית של מאמרים לא היה חידוש של **כרם חמד**. כבר בבכורי העתים נדפסו מאמרים רבים בצורת איגרות, מהם רבים ממאמרו של שד"ל, ועוד קודם לכן, בהמאסף.⁴⁴ בתולדות הכתיבה האפיסטולרית הבלטריסטית ידועה התופעה של הרומן במכתבים שרווחה בספרות המאה השמונה-עשרה, ומקבילותיו בסיפור האפיסטולרי העברי בהשכלה, שעליו הרחבתי את הדיבור במקום אחר.⁴⁵ כמו כן נפוץ למדי בספרות הנאורות השימוש בצורת האיגרות גם בכתיבה ההיסטורית, הפוליטית והפילוסופית, וידועים מכתביהם הפילוסופיים של וולטר ושלר, בין היתר.⁴⁶

הדפיסו מחוץ למדינה ספר שהצנזורה אסרה לפרסמו.⁶⁰ חוקי הצנזורה הקשים שהנהיג מטרניך הקשו על הוצאת ספרים וכתבי עת כלליים ועל פרסומים בעברית. הם בוטלו רק בשנת 1848.⁶¹

צינברג מביא הסבר אחר לתופעה זו של כתיבת מאמרים בצורת איגרות. הוא נסמך על הסברו של ש"ר באיגרת לשד"ל, הכותב כי הוא מעדיף את כתיבת המכתבים המיועדים למלומד בעל שיעור קומה על כתיבת ספרים שאינו יודע מי ומי יהיו קוראיו.⁶² כן מזכיר צינברג את דרכם של סופרי ההשכלה להעתיק את איגרותיהם ולשלוח אותן לאנשים נוספים מלבד המכותב. הוא מסתייע בהערותו של לטריס בהקדמה להצופה לבית ישראל, שם הוא מעיר על מנהגו של ארטור "תמיד, בכתבו אגרת כזאת אל אחד מאוהביו, אז העתיק העתקות שונות ממנה גם למען אחיו הנשארים".⁶³

השאלה הנשאלת באשר למסגרת האפיסטולרית היא אם האיגרות נכתבו תחילה כמאמרים ואחר עובדו לצורת המכתבים או שמלכתחילה נתבקשו הסופרים לשלוח את מאמריהם בצורת מכתבים אל המו"ל. אחד הכותבים, יצחק מיכל מוניס (מאניס) (נפטר ב-1844), מורה לתלמוד ולעברית בבית ספרו של יוסף פרל ומחבר, שתרגם סדרת מאמרים במדע, טוהה הסבר מקורי לשימוש באיגרות לצורך הוראת המדע. הוא מתאר פרידה ממכותבו שאותו לימד את "ראשית חכמת הטבע", ועתה לאחר פרידתם הוא אינו יכול ללמדו פנים אל פנים, ועל כן הוא ממלא את חפצו באמצעות "אגרות אשר אשלח לך אחת אחת".⁶⁴ אין לדעת אם "סיפור מסגרת" זה נוצר לצורך הסבר השימוש באיגרות או שאכן הוא אותנטי. לסיפור מסגרת זה נלוותה מסגרת נוספת שלפיה המכתבים-המאמרים הללו נשלחו על ידי המו"ל לאביו לשם חוות דעתו.⁶⁵

שמואל ורסס מציין כי המו"ל השתדל לשוות לכרם חמד צורה כללית של חליפת מכתבים אף כי היו מאמרים שלא נכתבו מלכתחילה בצורה זו.⁶⁶ לדוגמה, יצחק ארטור הודיע לגולדנברג, לאחר שהדפיס את הסאטירה שלו "חסידות וחכמה", והוסיף לה צורת איגרת כדי שתתאים לתבנית הכללית של האיגרות, כי הוא היה עושה זאת מלכתחילה לו נתבקש: "בהיותך פה בעיר מושבי בשנת תקצ"ד [1834] מסרתי לידך מאמר החסידות והחכמה ואתה הפכת את המאמר לאגרת, בתתך על ראשו מלים ערוכים אליך באגרת מיוחדת. לו הודעתני כי רק אגרות ימצאו חן בעיניך, כי עתה הפכתי בידי את המאמר לאגרת בהודיעי אותך בפתח דברי".⁶⁷ מעתה הוא מבטיח לשלוח את הסאטירות בצורת איגרות. יש להניח כי הסופרים התאימו את עצמם למסגרת הקבועה בכרם חמד.

ורסס הרחיב על תרומתו של אחד הסופרים הפוריים ביותר של הכתיבה האפיסטולרית בכרם חמד, לשד"ל, לטיפוח "האגרת העיונית-הפולמוסית", במאמר על "שד"ל בעיני עצמו". הוא מסביר כי שד"ל בחר בפורמט האיגרת כיוון שמאמר מחקרי הוא קטע מתוך חיבור נרחב יותר, והאיגרת מתאימה למסירת החומר בקיצור ובמקוטע.⁶⁸ לטריס, שכאמור הקדים את כרם חמד בפרסום מכתבי סופרים, מסביר כי פרסם "אגרות מאת משכילי עמנו אשר הריצו איש אל אחיו באמת לעתים מזומנים, לא להתלמד בהן". בכך הוא מבדיל בין "הבריונותשעלעזרס", דהיינו האיגרות הבדיוניות שנכתבו לצרכים חינוכיים ומעשיים, לבין מכתבים אותנטיים "כאלה בעיני חכמה ותושיה", שמהם ניתן ללמוד על "מחשבות בני אדם והגיונם" ועל

ליב מיזיס ועוד, שהשתתפו לאחר מכן בכרם חמד. כותרת הספר, "מכתבים כוללים דברי אגרות אשר הריצו אנשים משכילים איש אל אחיו, בעניני חכמה ומוסר, ידידות שלום ואהבה", עשויה לרמוז מהיכן לקח גולדנברג את כותרת המשנה לכרם חמד.⁵⁰ זיקת שני החיבורים מסתברת גם מן העובדה שכמה מן המכתבים שנכללו במכתבים של מאיר הלוי לטריס נאספו בכרך א של כרם חמד.⁵¹ עם זאת כותרת המשנה של מכתבים מציינת גם את ההבדל בין שני הפרסומים. חוברתו של לטריס נועדה "להיות לעזר לאנשים צעירים לימים, דורשי לשון עברית", קונצפציה שפרנסה גם את כתיבי האיגרות השונים, ואולי גם את בכורי העתים, אך כאמור לגולדנברג הייתה תפיסה אחרת. היו גם סופרים שהמשיכו בדרך זו ופרסמו את מכתביהם בספרים נפרדים. כך למשל פרסם יצחק שמואל רג"ו את אגרות יש"ר באותן שנים.⁵² גם ספר הביקורת על יש"ר, ש"ר ושד"ל, הרואה ומבקר ספרי מחברי זמננו, נכתב בצורת איגרות. המעניין הוא שחכמת ישראל בגרמנית לא נדרשה לצורת האיגרות, וכתב העת של האגודה לתרבות ולמדע של היהודים שנדפס בברלין ב-1822 הופיע בצורה רגילה של מאמרים.⁵³ על אף השימושים השונים של האיגרות, יש לומר כי הפורמט הבלעדי של מסות מחקר כאיגרות הוא תרומתו הבלעדית של גולדנברג לספרות ההשכלה העברית. השימוש בפורמט האיגרות הלך והשתרש, ומצא את מקומו גם בכתבי עת אחרים שנדפסו בעקבות כרם חמד, כגון אוצר נחמד (1856-1863), שכלל מאמרים במתכונת של איגרות.

הסבר מעניין לשימוש באיגרות מביא מקס (מאיר) וייסברג. הוא טוען כי גולדנברג בחר בצורת האיגרת משום שהצנזורה הקפידה על תוכן החומר במכתבים פחות מאשר במאמרים.⁵⁴ קלוזנר אינו סבור כן, ולדעתו צורה זו נבחרה בשל היותה "צורה ספרותית נאה".⁵⁵ ש"ר התלונן על חוקי הצנזורה הקשים באוסטריה בכמה ממכתביו.⁵⁶ בהכנת כרך ז של כרם חמד בתר"ג (1843) נתקל ש"ר בבעיות צנזורה. הוא כותב לשד"ל כי המדפיס עיכב את ההדפסה משום שהשאר אצל הצנזור חומר למשך זמן רב, וקיבלו "עם השמטות ומחקים אשר בהם יכאב לבי ביותר על הסיפור הנפלא והמועיל במכתבך אודות הוס ואנשיו [...] (ונמחק מצענזור כפי דברי המדפיס אף אם ערבתי את לבי מראש למחוק איזה תיבות נחשדות כמו גלחים וכמרים ודומיהם...)".⁵⁷

בדרך כתב עוד קודם לכן, בתקפ"ג (1823), על הקשיים שנגרמו לו בציפייה ל"רשיון הצענזור מווינא".⁵⁸ גולדנברג מדווח על קשיים שהצנזורה הציבה לפניו בחומר האיגרות של כרך ד. הוא מודיע למשכיל ההונגרי האמיד שלמה רוזנטל (ראזענטהאל) (1764-1845), כי מחברת רביעית של כרם חמד "נהנה עתה בידי הצענזור ומורג חרוץ הלזה כבר מחק לי איזה אגרות יקרות באמרו שהמה פאָלעמישע שריפטען, ומי יודע מה ימחוק עוד? ובשבוע הבע"ל אי"ה אקוה להחל ההדפסה".⁵⁹

יודע גם על פסילת ספרים על ידי הצנזורה. לדוגמה, כל עותקי חלק א של הספר הרואה ומבקר ספרי מחברי זמננו (1837), שנכתב כביקורת על יש"ר, על ש"ר ועל חכמים אחרים, נגנזו בידי הצנזורה ונאסרו על הפצתם. בעקבות איסור זה הדפיסו מחבריו את החלק השני ובו ביקורת על ש"ר ושד"ל בהונגריה, והמחברים נקנסו על כי

ביקורתיות ותשובות עליהן. אלה נדפסו לתועלת הקורא המשכיל והעלו את הדיון האישי בין החוקרים כדיון פומבי לעיון הכללי. המו"ל נהג לקשר מכתבים בנושאים קרובים או זהים אלה עם אלה, ולעתים הביא גם תשובות מיידיות למכתבים, ביקורת ומענה, הבאים בזה אחר זה בתארו כרך,⁷⁴ או בכרכים הבאים, ואלה יוצרים מתח ועניין. היבט זה מקנה לפרס חמד צביון מובהק של פריודיקה המעמידה לפני הקורא חומר עתי, אף כי יש לו תוחלת חיים ארוכה מזו של עיתון. התכונות הז'נריות של המכתבים מעניינות במיוחד. סגנון הכתיבה באיגרות הוא אישי ופרטי, ואישיותו של הכותב מתגלה במכתבים יותר מאשר במאמרים גרידא. היבט זה אפשר הצצה ל"חדרי חדרים" של תכתובת חוקרים, גישה "ישירה" אל שולחן הכתיבה שלהם. האיגרות הן בלתי פורמליות. בניגוד למאמר, הן כוללות חומר שאינו ממוקד בהכרח בנושא אחד ובמקרים רבים הן כוללות כמה וכמה נושאים.

למרות אי הפורמליות יש באיגרות מבנה ושימוש בקונוונציות של כתיבת מכתבים: הקדמות, דברי פנייה מסוגננים אל המכותב, דברי סיום, תאריך, מיקום, פרטים על נסיבות הכתיבה ועוד, שבדרך כלל אינם מצויים במאמרים מדעיים גרידא. במידה שנמצאים דברי שבח המופנים למכותב ישירות, יש לקבלם בהירות; הלשון המליצית המופנית אל המכותב אף היא צריכה בדיקה ועיון, שכן יש קונוונציות של פנייה שגיא, שאינה מעידה בהכרח על מה שמשמע ממנה באופן מילולי.

החומר המדעי שנמצא באיגרות נמסר "ישר מן האבניים", ולעתים הוא עדיין בלתי מעובד, כגון פירושו של שד"ל לפסוקים בתחילת ספר מדבר, שעליהם הוא כותב, "אשר חדשתי בימים האלה [...]" אשר אנכי עתה קורא והולך עם תלמידי.⁷⁵ כמו כן יש"ר מתנצל לפני מכותבו שאין ספריו לפניו, וכך שהוא כותב מתוך הזיכרון, "וגם ספרי אינם אתי – וארשים [וארשום] לך רק מזכרונותי את אשר העלתי בהם."⁷⁶

קהיליית הסופרים

בביקורת ספרות הנאורות הותרש המונח "קהיליית הסופרים" או "קרית ספר", שנועד לציין את התגבשותה של קהילת המשכילים, אנשי הרוח, ככוח ציבורי עולה ומשפיע בספריהם ובמאמריהם הן מבחינה רעיונית אידאולוגית, הן מבחינה פוליטית חברתית.

אחת התופעות שנבעו מעלייתם של "יודעי הספר" הייתה טיפוח אמצעי התקשורת לציבור הקוראים אם באמצעות העיתונות או בספרים, בכתבי עת ובפמפלטות, שהפצתם התרחבה במאות השמונה-עשרה והתשע-עשרה. במקביל אפשר לציין את הופעת המשכילים העבריים וההשכלה העברית תחילה בגרמניה ואחר כך באוסטריה ובגליציה, ככוח עולה בתרבות היהודית ומתחרה במערכת הקהילתית הקיימת.

תופעת לוואי הקשורה ביצירת הקהילה האינטלקטואלית בנאורות האירופית היא עלייתה של חליפת האיגרות בין הסופרים והמלומדים ופרסומן בציבור. כך שימשו האיגרות הללו קשר בין סופרים וקוראים ויצרו קהילה אינטלקטואלית מקיפה יותר לשם חילופי דעות והשקפות. קשר האיגרות היה דו-סטרתי, והקוראים הגיבו על מכתבי סופרים והפכו להיות סופרים בעצמם אם בפמפלטות או בטורי העיתונים

מהותם של הכותבים השונים.⁶⁹ משנודע לשד"ל בשנת תק"ץ (1830) כי גולדנברג מעוניין להוציא לאור כתב עת איגרוני במקום בכורי העתים הוא הביע את דעתו החיובית, וכאמור הבטיח לתת ידו למפעל זה ולתרום ממכתביו מאמריו. הוא סבר ש"חוברת המכתבים" עשויה להועיל למשכילים דורשי עברית, והציע שלוש הצעות לעריכה נאותה של המכתבים: (א) להרבות במכתבים ובכותבים, כי "חלוף הכותבים והדעות ירבה התענוג והתועלת לקוראים"; (ב) להודיע פרטים על הכותבים, מקומם, מעשיהם וגילם; (ג) להקפיד על לשון המכתבים, על בהירות השפה ועל שימוש ראוי באוצר המילים, כדי "להיות לאות ולמופת לבחורי ישראל, מהם יראו וכן יעשו".⁷⁰ שד"ל ביקש לשלב מגמה חינוכית בזה המדעית, תוך שימת לב ללשון העברית. כדוגמה לתועלת שעשויה כתב עת זה להביא מביע שד"ל את שאיפת המשכילים לקרוא מכתביו של רנ"ק, שהכול מרבים לשבחיו לפניו.

הבחנות מעניינות על האיגרת ככלי ספרותי נמצאות במכתבו של ראובן אשר ברודס משנת 1885, שהעריך את לקט אגרות שי"ר אשר יצא לאור באותה שנה. הוא מסביר את ההבדל בין ספר לאיגרת בכך שהספר נועד מלכתחילה להיקרא בידי הרבים ומשום כך המחבר יסתיר לעתים את דעותיו הפרטיות, שלא "ירגז את מנוחת העם". מה שאין כן האיגרת, הנכתבת באופן פרטי שלא לפרסום בפומבי, שבה לא יירא המחבר למסור את דעותיו האמיתיות. ברודס מדגיש את ערכן של האיגרות לכל "דורשי תולדתו ותכונתו רוחו" של הכותב. הוא מאפיין את המכתבים כ"מכתבים פרטים אשר לעתים תוצא את רוחו בהם ואת דעותיו נראה כמו ערומות ביום הולדן". לדבריו, המכתבים נכתבו בזמנים שונים ובאמצעותם ניתן לעקוב אחר התפתחותו של הכותב והתפתחות דעותיו.⁷¹

רעיונות דומים השמיע בן ציון דינבורג (דינור) במאמרו על איגרות מארכיונו של שי"ר שנדפס בתרפ"ה-תרפ"ו, בצינון את תכונות האיגרות של שי"ר, דברים היפים לאיגרות בכללן. המכתבים, הוא מסביר, מכניסים את הקורא אל "ה'הוי' הספרותי והמדעי של הדור ההוא". הם "מראים לנו את חכמי ישראל בחדרי עבודתם, בדאגותיהם ובטרדות השעה שלהם: רכישת ספרים והעתקת כתיב יד, הדפסת הספרים והפצתם, חשבונות-מו"לים ואסורי צינורות, פולמוסי חברים ו'דקדוקי' מבקרים ובקשות עזרה מסופרים צעירים ונתינות-תמיכה מחכמים זקנים".⁷²

למותר לומר שהאיגרות שימשו קשר של ידידות בין הסופרים השונים. שי"ר היטיב לבטא קשר זה בכותבו לשד"ל בתקפ"ט (1829) על הידידות שנוצרה ביניהם מבלי שהכירו איש את רעהו מלבד מפתיהם וממכתביהם: "ועתה מה אני שואל מעמך ריע נחמד! כי אם לאהבה אותי כל הימים, הרים ובקעות, נהרות וימים, כל מרחקי ארץ כטפחות יהיו לנו, רק המות יפריד ביני וביניך; דברי שלום ואמת אל יחדלו מאתנו מהיום והלאה, והמכתב יהי למליץ בינותינו, בו נגיד זה לזה את כל אשר בלבנו, ונשפוך שיחנו איש בחיק ריעהו, ואולי יצליחני ה' עוד לראות אותך ואת נוח".⁷³ ידידות זו התערערה כעבור שנים מספר.

אך האיגרות ביטאו גם מתיחויות ויריבויות בין הסופרים. איגרות שיש בהן דברי פולמוס והערות על ספרים או על מאמרים נשלחו בידי המבקרים אל מחבריהן, וכך נוצר ביניהם קשר והחלפו דעות

עבודת יסוד על הפריודיקה העברית בגליציה נעשתה בעבר בידי הביבליוגרף ברנרד ואכשטיין בספרו על הפובליציסטיקה העברית בווינה שיצא לאור בשנת 1930. ספרו של ואכשטיין היווה רישום ביבליוגרפי מדויק בגרמנית של כל החומר (מאמרים, מכתבים, שירים וסיפורים) ב**כרם חמד** ובכתבי עת אחרים (ב**כורי העתים**, **כוכבי יצחק** ועוד) בלויית הערות ביוגרפיות וביבליוגרפיות קצרות על הסופרים ופרסומיהם והיווה תרומה חלוצית לחקר הפריודיקה העברית.⁸² לאינדקס של ואכשטיין, המסודר לפי המחברים בלבד (ולא לפי מחברים ונושאים, כב"מפתחות" הנזכרים), נלווה מבוא מקיף על התפתחותו ועל הישגיו של **כרם חמד**, על הגותם של סופריו ויצירותיהם, בהמשך למבוא על **כורי העתים**. חיבור אחר, רשימת המאמרים של משה שוואב, שיצא בעשור השני של המאה העשרים בפריס, אף הוא מסודר לפי המחברים בלבד, אינו מושלם ואין בו הערות.⁸³

בספרי היסטוריה של הספרות העברית של יוסף קלוזנר, פ' לחובר, ישראל צינברג ואברהם שאנן מצוי חומר רב על סופרי ההשכלה שהשתתפו ב**כרם חמד**, וקלוזנר וצינברג הרחיבו את הדיבור על כתב העת עצמו.⁸⁴ אכן, היסטוריוני הספרות שרטטו תיאור ראשוני של התקופה, של ספרותה ושל סופריה, אך אין בו כדי לנתח את קווי התפתחותו של כרם חמד ככתב עת של ההשכלה ומשמעותו, ואת חלקו בהתפתחותה של חכמת ישראל בגליציה. סופר אחר, ראובן פאהן, שכתב על ההשכלה בווינה, אינו מזכיר כלל את **כרם חמד** ומדגל **מבכורי העתים** לדיון ב**כוכבי יצחק**.⁸⁵ מאז חיבורים אלה כמעט ולא נדון כתב עת זה כלל בשפה העברית, להוציא אזכורים במאמרים מדעיים על יצירותיהם ועל הגותם של סופרים מרכזיים כשמואל דוד לוצאטו, נחמן קרוכמל ושלמה יהודה ראפפורט, סיכומה של מנוחה גלבווע בלקסיקון **העיתונות העברית במאות השמונה-עשרה והתשע-עשרה**,⁸⁶ או בחיבוריו של שמואל ורסס על יוסף פרל.⁸⁷

יש להזכיר במיוחד את חיבורה בגרמנית של תרצה למברגר על **כורי העתים** ועל **כרם חמד** שנדפס ב-1994-1995, בעקבות עבודת דוקטור באותו נושא.⁸⁸ למברגר קישרה את שני כתבי העת ודנה בשניהם בכפיפה אחת, ובכך תרמה מבט מקיף על שני שנתונים אלה. ניתוחה תמטי וענייני ועוסק בתכניהם של כתבי עת אלה ובנושאים שנדונו בהם בשאלות הלשון העברית, תאולוגיה, פילוסופיה, היסטוריה, ביוגרפיה ועוד, תוך מתן סיכומים והערות. כמו כן הקדימה למברגר מבוא כללי על **כרם חמד** מתוך זיקה ל**כורי העתים**. יש להעיר, כפי שהודגש במאמר, כי **כרם חמד** משקף התפתחות מאוחרת של הפריודיקה העברית המציינת תפיסה אדיטוראלית שונה לחלוטין מאשר **כורי העתים**.

הערות

1. [שער כרך א] / [המערכת]. **כורי העתים** א (תקפ"א; 1820), בראש הכרך.
2. **כרם חמד** א (תקצ"ג; 1833), בראש הכרך. הכיתוב השתנה בכרך ב.
3. הקדמת המוציא לאור, שמואל ליב גאלדענבערג, **כרם חמד** ד (תקצ"ט; 1839), עמ' [iii]-v. המספר [iii] הובא בסוגריים מרובעים משום שהוא לא נדפס ואילו המספר הרומי v אכן נדפס. וכן להבא.
4. שם, עמ' [3].
5. שם, עמ' [4].

שהחלו לצאת לאור. המכתבים הועתקו, שועתקו ונשלחו, נדפסו כמכתבים גלויים או כמכתבים לעורך. כך נוצר קשר אינטלקטואלי בין סופרי הנאורות בצרפת, באנגליה ובגרמניה, וברחבי היבשת.⁷⁷ תופעות אלה אפיינו גם את ההשכלה העברית.

פיזורם של המשכילים העברים במקומות מושביהם השונים וריחוקם ממרכזי ההשכלה, וכן ריחוק המרכזים עצמם בגליציה, ברוסיה ובליטא האחד ממשנהו, הכתיבו את הצורך לעמוד בקשרי מכתבים. מתוך חילופי איגרות בשאלות השעה ובנושאי ההשכלה באו גם גאומרים עיוניים וחיידושי מחקר לפרשנות המקרא והתלמוד בינם לבין עצמם.

בשנות השלושים של המאה התשע-עשרה שימש **כרם חמד** את קהיליית האינטלקטואלים של ההשכלה, שאיחדה את משכילי גליציה עם משכילי איטליה וגרמניה בחלקם, והכשיר את הקרקע לביסוסה של חכמת ישראל. קהילייה זו הייתה אוניברסלית במהותה וללא גבולות גאוגרפיים, כפי שאפיינו אותה גולדנברג ב"הקדמת המוציא לאור" לכרך ג. היא נועדה לפרסם "דברים מועילים בעולם המחקרי, דברים של טעם הנערכים אל מצב עם ישרון ומביטים אל טובת האומה ואל תיקון דרכיה, מוסיפים תפארת ללשונו היקרה, ועוזרים אל התפשטות הידיעות ממדינה למדינה".⁷⁸ ואכן, כך תיאר ישראל ברטל את השכלת גליציה כאוניברסלית ועל-לאומית, ואת המשכילים כשייכים לקהילה הנאורה שהייתה בין לאומית מיסודה.⁷⁹ חליפת המכתבים בין החוקרים לבין עצמם, שהייתה במקורה עניין פרטי, הפכה להיות רשות הרבים והייתה לעניין ציבורי, שתיעד את מצב המחקר בלימודי היהדות בתקופה זו של ההשכלה העברית, ואף את מצבה של ההשכלה עצמה.

לחכמת ישראל מיסודם של ש"ר, של רנ"ק ואף של שד"ל, נודעה השפעה רבה על מחשבת ההשכלה ועל הלוח הרוחות של המשכילים. קלוזנר מתאר בלשון שגיא את השינוי שהביאו שני חוקרי גליציה אלה (ואפשר להוסיף את שד"ל) באמצעות כתיבתם המחקרית והמסאית:

חכמת ישראל של ש"ר ופילוסופיה היסטוריה של רנ"ק ירדו כטל-ליתחיה על הלבבות העבריים. נתגלה מחדש המאור שביהדות, הוארה היצירה העברית הכבירה מבפנים. הורחב האופק שלה והוכח, שיש לה סיכויים להשפעה עולמית בעתיד: נתן לה יעוד לאומי-אנושי להשפיע על עצמה ועל העולם כולו שפע של קדושה ומוסריות ולתקן עולם על-ידי המונותאיסמוס הנבואי, שכולל את מבחר האידיאלים הלאומיים-האנושיים של עם-ישראל.⁸⁰

כרם חמד בביקורת ובהיסטוריה של הספרות העברית

מאמר זה נכתב עם השלמת מונוגרפיה על **כרם חמד** ומפתח מוער וממוחשב הנלווה אליה, הממשיכים את סדרת המונוגרפיות והמפתחות של כתבי העת של ההשכלה העברית. הספר הראשון, **שער להשכלה מפתח מוער להמאסף**, שיצא לאור בשנת תשס"א, הוקדש לכתב העת העברי הראשון (1783-1811) של ההשכלה העברית בגרמניה. הספר השני, **כורי העתים – ביכורי ההשכלה: מפתח מוער לכורי העתים**, שהופיע בשנת תשס"ה, יועד לכתב העת העברי השני של ההשכלה העברית בגליציה, שיצא לאור בווינה ונדפס בשנים 1820-

1831.⁸¹

- זכרון הרב ר' שלמה יהודה לייב הכהן רפאפארט", עמ' 483 (כל המכתב בעמ' 477-482), בההדרת שלמה זלמן חיים האלבערשטאם ואברהם אליהו הרכבי. המכתב נדפס מחדש על פי כתב יד בנוסח מורחב, שחלקו לא הובא בכרם חמד. זכרון לאחרונים נדפס כספר: שלמה זלמן חיים האלבערשטאם ואברהם אליהו הרכבי (מהדירים), זכרון לראשונים וגם לאחרונים, חלק שני, זכרון לאחרונים, מחברת ראשונה: זכרון הרב החוקר והמבקר בספרות ישראל רבי שלמה יהודה לייב כהן רפאפורט, וילנא, תרמ"א.
- 23 הכרמל, ד, חוברת יא-יב [כסלו-טבת] (נובמבר-דצמבר 1879), מכתב ה, עמ' 486-485.
- 24 ברלינר, "דובב שפתי ישנים", עמ' 487.
- 25 שם, עמ' 487.
- 26 שם, עמ' 486-485.
- 27 שם, עמ' 491, לפי מכתבו של יוסט ליש"ר מתקצ"א (1831). יש"ר אף הוא כותב לגולדנברג בתק"ץ (1830) על "הדפסת ספרי הקראים אשר במדינתך", רואה בכך משימה חשובה לקירוב הלבבות ועל כן "אמליץ בעד הדבר הזה אצל האדון שמיד בכל מאודי". ראו אוצר הספרות, ד (תרנ"ב), עמ' 272 (כל המכתב בעמ' 271-273). ראו גם דיווחו של לטריס שהובא לעיל בהערה 17, על חוב כלשהו שגולדנברג היה חייב לשמיד. יש"ר כותב ליש"ר במכתב אחר כי גולדנברג חייב לשמיד "רק 90 d וסך כזה מגיע משותפו בעסק הספרים". ראו, ברלינר, "פליטת סופרים", עמ' 196. לא עלה בידי לאתר "ספרי קראים" שהוציא גולדנברג לאור, אולם מצאתי כי אנטון שמיד הוציא לאור את ספרו של מרדכי בן ניסן, ספר דד מרדכי (וינה, 1830), שהוא ספר קראי, ובו תשובות לחכם נוצרי אשכנזי, יעקב טריגלאנד; אך איני יודע על זיקת גולדנברג לפרסום זה. בשאלתו הראשונה מזכיר טריגלאנד כי הגיעו לידי "ספרי הקראים" (עמ' לא ממוספרים), אך אין לראות בכך התייחסות ל"ספרי הקראים" הנזכרים לעיל.
- 28 ברלינר, "דובב שפתי ישנים", עמ' 491.
- 29 הנ"ל, "פליטת סופרים", עמ' 196.
- 30 גראבער (מהדיר), אגרות שד"ל, חלק שלישי, עמ' 375, וראו גם עמ' 364-365.
- 31 ברנפלד, תולדות ש"ר, עמ' 60. על הביקורת של אייכנבוים ראו מכתב יז [א] – [על אודות פירוש שד"ל לשער י"א מיסוד מורא לראב"ע (...)] ונלוה אליו פירוש חדש [מכתב] / פלוני אלמוני. כרם חמד ד (תקצ"ט; 1839), עמ' 114-113. [מכתב יז] [ב] – [פירוש חדש לדברי הראב"ע, שער י"א מיסוד מורא] [מאמר מכתב] / יעקב אייכנבוים, שם, עמ' 115-121.
- 32 צינברג, תולדות ספרות ישראל, ו, עמ' 61.
- 33 יוסף קלוזנר, היסטוריה של הספרות העברית החדשה, ירושלים תש"ך, ב, עמ' 37 (להלן: קלוזנר, היסטוריה).
- 34 מנוחה גלבווע, לקסיקון העיתונות העברית במאות השמונה-עשרה והתשע-עשרה, ירושלים, תשנ"ב, עמ' 71 (להלן: גלבווע, לקסיקון העיתונות).
- 35 Isaac Barzilay, Shlomo Yehudah Rapoport and His Contemporaries, Israel 1969, p. 42; ראו גם יצחק ברזילי, "תרומתו של שלמה יהודה רפופרט לחכמת ישראל", *Jewish Book Annual* 25 (1967) 253-257. (המאמר כולו בעמ' 249-258). וכן Isaac Barzilay, "The Scholarly Contribution of Shelomo Judah Leib Rapoport (Shir)," *American Academy for Jewish Research, Proceedings*, XXXV (1967), p. 21 (the whole article, pp. 1-41). ברזילי קובע זאת על סמך מכתבו של יש"ר הנזכר לעיל בהערה 8, שכבר בשנת תקצ"א, בעוד בכורי העתים יוצא לאור, ניסה גולדנברג לברר אם יש"ר או יש"ר יסכימו לערוך את כרם חמד, שיצא רק כעבור שנתיים.
- 36 Ezra Spicandler, "Joshua Heschel Schorr: Maskil and Eastern European Reformist," *Hebrew Union College Annual*, XXI (1960), p. 194 (the whole article, pp. 181-222).
- 6 פתיחת בכורי העתים לשנת ה' תקצ"א [הקדמה לכרך יא / י"ש"ר. בכורי העתים, יא (תקצ"א; 1831), עמ' 4-5, ההדגשה במקור.
- 7 שאלתיאל אייזיק גראבער (מהדיר), אגרות שד"ל, פרזעמישל תרמ"ב (מהדורת צילום: ירושלים, תשכ"ז), חלק שני, עמ' 171 (להלן: גראבער [מהדיר], אגרות שד"ל).
- 8 מכתב כ – [בקורת איזה ספרים] [ביקורת כמכתב] / יצחק שמואל רג"ו, כרם חמד, ב (תקצ"ו; 1836), עמ' 135. נכתב בגרץ, "ביום כח' לירח התשיעי [כסלו] לשנת ה' תקצ"א", ונשלח אל שמואל לייב גאלדענבערג.
- 9 מכתב לו – [שבח למו"ל על הפצת ההשכלה] [מכתב] / יהודה לייב מיזיס. כרם חמד א, (תקצ"ג; 1833), עמ' 124-125.
- 10 אברהם ברלינר, "דובב שפתי ישנים", זכרון אברהם אליהו הרכבי, פטרבורג, תרס"ט, עמ' 486 (כל המכתבים בעמ' 484-504) (להלן: ברלינר, "דובב שפתי ישנים"). בשער: "נאספו ויצאו לאור על ידי הברון דוד גינצבורג, ויצחק דובער מארקאן".
- 11 שם.
- 12 אברהם ברלינער, "פליטת סופרים, מכתבי ש"ר [...] להחכם יש"ר", הגרן, ג (תרס"ב; 1902), עמ' 195-197 (להלן: ברלינר, "פליטת סופרים"). על סמך תאריך זה כותב שמעון ברנפלד, תולדות ש"ר, ברלין, תרנ"ט, עמ' 91 (להלן: ברנפלד, תולדות ש"ר), כי בחורף תקצ"ד תכנן ש"ר להוציא לאור כתב עת מדעי. וראו השגותי להלן.
- 13 שם, עמ' 195-196.
- 14 שם, עמ' 197.
- 15 <http://www.kaluach.org>
- 16 ברלינר, "פליטת סופרים", עמ' 196.
- 17 מאיר הלוי לעטעריס, "דברים אחדים הנוגעים לתולדות מלאכת הדפוס ומדפיסי ספרים בלשון עבר בקריית מלך רב וויען הבירה במשך שמונים שנה האחרונות", בכורים, ב (תרכ"ו, תרכ"ה), עמ' 30-31 (המאמר כולו בעמ' 20-38).
- 18 ישראל צינברג, תולדות ספרות ישראל, תל-אביב ומרחביה, 1960, ו, עמ' 59 (להלן: צינברג, תולדות ספרות ישראל). פרטים ביוגרפיים על גולדנברג, ראו גם ג' קרסל, לכסיקון הספרות העברית בדורות האחרונים, מרחביה, תשכ"ז, ב, עמ' 425; גרשם באדר, מדינה וחכמיה, ניו יורק, תרצ"ד, עמ' 60. באדר מציין כי גולדנברג הוציא לאור את כרם חמד בכספו. מ' הנדל, "משכילים ותנועת ההשכלה בבוליהוב", יונה ומשה-חנינא אשל (עורכים), ספר הזכרון לקדושי בוליהוב, חיפה, 1967, עמ' 34-35. הנדל מסכם כמה מן ההערכות על גולדנברג בזמנו, ומביא את מראי המקומות.
- 19 נ. מ. גלבר, "תולדות יהודי טרנופול", אנציקלופדיה של גלויות, ירושלים, תשט"ו, ג, עמ' 87 (להלן: גלבר, "תולדות יהודי טרנופול").
- 20 ראו הערתו של יש"ר במכתב כא, שנכתב באלול תקפ"ט (1829): "כאשר שאלתי מאתך פעמים ושלוש לבל תעמוס עלי דברי תשבחות – אשר לא אוכל שאתם – ואתה לא כן; כי אפילו הדברים קלי הערך ב' או ג' דפים אשר הכנסתי בכורי העתים היו בעיניך כחקירות עמוקות הפלא ופלא, והרבית לשגב יקר תפארת כפלי כפלים מדי מחיכם" (עמ' 79), ושל יוסט באיגרת כב – [על דבר הגדולות והנפלאות אשר מצאו חכמי הזמן פתוחי אבנים בין חרבות ניונה] [מאמר כמכתב] / מרדכי יוסט. כרם חמד, ט (תרס"ז; 1857), עמ' 132-135. במכתב מוקדם יותר, משנת 1804, שנדפס בכרם חמד, א, עמ' 47, מבקש חורין מי"ש, "אל תוסף דבר אלי בתארים נפלאים, פגול המה, אך כריע כאח לי תדבר עמי" (מכתב י – [על אמונת ישראל, התורה שבעל פה וייעודה, דחיית הקפלה, ודעות משובשות שנתקבלו ביהדות] [מאמר כמכתב] / אהרן חארין. כרם חמד, א (תקצ"ג; 1833), עמ' 27-47.
- 21 מכתב יז – [ביקורת החסידיים והקראים] [מכתב] / יש"ר יצחק שמואל רג"ו. כרם חמד א (תקצ"ג; 1833), עמ' 70-71; הציטוט מעמ' 70.
- 22 הכרמל, ד, חוברת ז, [אב] (יולי 1879), "זכרון לאחרונים (מחברת ראשונה)

- 53 *Zeitschrift für die Wissenschaft des Judenthums*, Berlin 1822
- 54 ראו Max Weissberg, *Die neuhebräische Aufklärungs-Literatur in Galizien*, Leipzig und Wien, 1898, p. 63
- 55 קלוזנר, *היסטוריה*, ב, עמ' 38.
- 56 במכתב ליש"ר מיום ג' כ"ט ניסן צ"א"ל (תקצ"א לפרט קטן [1831]; כ"ט בניסן שחל ביום ג' היה בשנה הנקובה, לפי הלוח האלקטרוני 'קלוח'), שנדפס בידי ברלינר, "דובב שפתי ישנים", עמ' 487, שי"ר כותב כי לא יינתן רישיון להדפיס את הספר **ארי נוחם** כיוון ש"האדון המומר אשר נפקד עליו נודע לי לבער ורע לב. כל ספר חשוב בעיניו, וביותר אם נמצאו בו דברים טובים וישרים, ועד מהרה ימצא מקום לעמוד עליו כמו בארי נוחם שנזכרו בו מלות מקבלה אף אם רק למען התנגד להם, יאמר למה לי זה וגם זה, דברי סוד אסור להדפיס [...] כל המאמרים במחברתי אשר ראה מגמתם לחזק לב אחינו ולהגדיל יקרתם בעיני עצמם, מחק, ועמהם הרבה דברים הקודמים והמתאחדים להם, בשגם נשמרתי מאד לחטוא מאומה בשפתי נגד חקי המדינה ודתה, והוא עוד שוטה וגס רוח, כי יחשוב בדעתו, לחבר מעצמו את אשר לא יחובר, אחרי הסיר מה שבאמצע, והקורא יעשה ע"ז לפעמים כנבוך ויתלה חסרון הסדר בכותב הספר". ואכשטיין מוסר כי שי"ר דיווח במכתב אל מ"א שטרן מ-12 בינואר 1842 על בעיות עם הצנזורה, אך אינו מביא את מקור המידע, ולא יכולתי לאתר מכתב זה. ראו Wachstein, *Die hebräische Publizistik in Wien*, I, S. LXVIII. ראו גם קלוזנר, *היסטוריה*, ב, עמ' 232-233.
- 57 גראבער (מהדיר), *אגרות שי"ר*, ב, עמ' 139.
- 58 לטריס, *מכתבי בני קדם*, עמ' 146, במכתב לפרל מתקפ"ג (המכתב כולו בעמ' 152-145).
- 59 שמעון ביכלער, *שי למורה*, בודפשט, 1895, עמ' 40 (להלן: ביכלער, *שי למורה*), במכתב מפראג אל שלמה ראזענטהאל. מתאריך ר"ח אדר תקצ"ט.
- 60 ראו נחמן יצחק הכהן פישמן, אברהם מענדיל מאהר, יעקב בודק, יעקב מענטש, *הרואה ומבקר ספרי מחברי זמננו*, למברג, תקצ"ח, חוברת ראשונה; הנ"ל, *הרואה ומבקר ספרי מחברי זמננו*, אופן תקצ"ט, חוברת שניה. ראו ברנפלד, *תולדות שי"ר*, עמ' 98-99. ברנפלד מדווח על התערבותה של הצנזורה בגניית החלק הראשון של *הרואה*, שעל כן הדפיסו את החלק השני בהונגריה, וכן על הקנס שהטילו על המחברים על הדפסת הספר מחוץ לגבולות המדינה. נחמן פישמן, ממחברי הספר, מוסר פרטים על החרמת כל עותקי כרך א, שאולי ידונו לשריפה, וקנסות על הדפסה זו ועל הדפסת כרך ב בהונגריה, במכתב לשלמה רוזנטל (ראזענטהאל) שנדפס בביכלער, *שי למורה*, עמ' 51. כמו כן ראו קלוזנר, *היסטוריה*, ב, עמ' 245; שאול גינצבורג, "לתולדות מעשה-הדפוס בישראל", *כתבים היסטוריים*, תל-אביב, תש"ד, עמ' 41-46; זאב גריס, *הספר כסוכן תרבות בשנים 1700-1900*, תל-אביב, 2002, עמ' 135-137. על ניסיונותיו של יוסף פרל לקבל אישור הצנזורה להוצאת חוברות נגד החסידות, ראו רפאל מאהר, *החסידות וההשכלה*, מרחביה, 1961, עמ' 160-163, ועל הצנזורה על ספרי החסידות והקבלה, ראו מאהר, שם, עמ' 133-154, המזכיר גם השמטות הצנזורה **לכונן נעים** של שד"ל ולהקדמתו של יש"ר **לבחינת הדת** של אליהו דלמדיגו (עמ' 135).
- 61 על הצנזורה שהנהיג מטרניך, ראו Alan Palmer, *Metternich*, New York, 1972, pp. 83, 184, 226.
- 62 צינברג, *תולדות ספרות ישראל*, ו, עמ' 59.
- 63 יצחק ארטור, *הצופה לבית ישראל*, וינה, תר"ח, מהדורת מאיר הלוי לטריס, עם הקדמה וביוגרפיה מאת המוציא לאור, בהערה לסאטירה "גלגול נפש", עמ' 92. שם, עמ' 61. [מכתב טו] אגרת ראשונה [העתקת מאמר בחכמת הטבע, מידות ושיעורים] [מאמר מדיע] / יצחק מיכל מאניס [מתרגם]. **כרם חמד**, א [תקצ"ג; 1833], עמ' 61-62. על מוניס (מאניס), ראו במאמרו של גלבר, "תולדות יהודי טרנפול", עמ' 87-88. ש"י פין כותב עליו ב"שפה לנאמנים", *הכרמל*, ד (תרל"ט-תר"ם; 1880-1879), עמ' 558: "תורני מופלא וסופר נכבד".
- 37 שאלתיאל אייזיק גראבער (מהדיר), *אגרות שי"ר*, פרזעמישל תרמ"ו (1886), ב, עמ' 138-139 (להלן: גראבער [מהדיר], *אגרות שי"ר*). תאריך המכתב: יום ה', ו' ניסן תר"ג, לפי הפרט, שנבדק גם בלוח האלקטרוני "קלוח".
- 38 מאיר הלוי לעטעריס, "דבר אל אחי ועמי", *מכתבי בני קדם*, וינה תרכ"ו, עמ' 209 (להלן: לטריס, *מכתבי בני קדם*). שם המכתב הושמט.
- 39 שמואל ליב גאלדענבערג, הקדמת המוציא לאור [הקדמת העורך] / **כרם חמד**, ג [תקצ"ח; 1838], עמ' 3-15.
- 40 שמואל ליב גאלדענבערג, הקדמת המוציא לאור / **כרם חמד**, ד [תקצ"ט; 1839], עמ' [iii]-v.
- 41 פלאי, מכתב ט - [על דברי הפוסקים האחרונים ולמודי השכל] [מאמר ממכתב] / **כרם חמד**, ב [תקצ"ו; 1836], עמ' 85-94. המחבר זוהה כהלל הכהן דעלאטארע (דילה טורי). כנ"ל
- 42 צינברג, *תולדות ספרות ישראל*, ו, עמ' 60.
- 43 גראבער (מהדיר), *אגרות שד"ל*, חלק שני, עמ' 190.
- 44 ראו משה פלאי, **בכורי העתים - ביכורי ההשכלה: מפתח מוער לכמרי העתים, כתביהעת של ההשכלה בגליציה**, ירושלים, תשס"ה, בערך 'איגרות', עמ' 120-122 (להלן: פלאי, **בכורי העתים**); וכן הנ"ל, **שער ההשכלה מפתח מוער להמאסף, כתב העת העברי הראשון**, ירושלים, תשס"א, בערך "איגרות", עמ' 69.
- 45 ראו משה פלאי, **סוגות וסוגיות בסיפורת ההשכלה העברית: הז'אנר המשכילי ואביווריהו**, תל-אביב, 1999, עמ' 29, הע' 7, מראי מקומות על ספרות האיגרונים, וכן Moshe Pelli, *In Search of Genres: Hebrew Enlightenment and Modernity—An Analytical Study of Literary Genres in 18th- and 19th-Century Hebrew Enlightenment*, Lanham 2005, ch. 2, pp. 83-118. הסאטירה האנטי-חסידית של יוסף פרל, **מגלה טמירין**, וינה, 1819, אף היא כתובה כולה במתכונת של איגרות.
- 46 לדוגמה, אדמונד ברק נדרש לשימוש בסוגת האיגרות בספרו Edmund Burke, *Reflections on the Revolution in France (1790)*, London, 1920; first published in 1790, including "A Letter of a Member Amanda Gifro and W. M. ;of the National Assembly" (1791) Verhoeven, ed., *Epistolary Histories*, Charlottesville, VA, 2000, p. 10. ועוד. דוגמה בספרות הגרמנית היא המכתבים הפילוסופיים של פרידריך שילר (ראו "פרויקט גוטנברג" באינטרנט), ובספרות הצרפתית, Voltaire, *Lettres Philosophiques [Lettres Anglaises (1733)]*, Paris, 1964. שיצאו בתרגום לעברית: **מכתבים אנגליים**, תל-אביב, תשס"א, שלא להזכיר את האיגרות בספרות הקלאסית.
- 47 אמתי בן אבידע אחיזקד [דוד קארו], **ברית אמת**, קונסטאנטינה [דסאו], תק"ף, עמ' ג-כ.
- 48 ראו את ספרה של יהודית הלוי-ציוויק, **תולדות ספרות האגרונים (הבריוונשטעלערס) העבריים (מאה 16-מאה 20)**, תל-אביב, תשנ"א.
- 49 שלום הכהן, **כתב יושר**, וינה, 1820.
- 50 [מאיר הלוי לטריס], **מכתבים**, [למברג], תקפ"ז.
- 51 המכתבים הבאים בכרך א של **כרם חמד** הועתקו ממכתבים: מכתב יט (מכתב י במכתבים - א' גולדברג), כ (יד - שי"ר), כה (ה - [רנ"ק]), כט (ו - פדר). סימוני המכתבים של ורסס במאמרו "חיבור סאטירי לא-נודע של יוסף פרל: כתביהעת 'כרם חמד' וספריו בעיני חסיד", *הספרות*, א, 1 (אביב תשכ"ח), עמ' 206, הערה 7, דורשים תיקון [מכתבים ד, ט, יג, כח בכרך ב של **כרם חמד** לא הועתקו ממכתבים] (להלן: ורסס, "חיבור סאטירי לא-נודע"). לטריס מעיד על כך בהקדמה ל**מכתבי בני קדם** ("דבר אל אחי ועמי"): "איזה מכתבים ממחברת הזאת לקח המשכיל השלם הר"ר שמואל ליב גאלדענבערג ז"ל ושם בכליו, בס' כרם חמד אשר הוציא לאור בלי הזכיר את המקור אשר משם לקחם".
- 52 יצחק שמואל רג"ו, *אגרות יש"ר*, וינה, 1836.

- 65 שם, עמ' 60, 68.
- 66 שמואל ורסס, "חיבור סאטירי לא־נודע", עמ' 206.
- 67 מכתב ט [א] – [על הסאטירות שפרסם ותכונת הצופה לבית ישראל] [מכתב] / יצחק ערטער, **כרם חמד**, ג (תקצ"ח; 1838), עמ' 106-107. יש לתקן את הערתו של ורסס המייחס לארטור את ההסבר כאילו הצורה נועדה למנוע התערבות הצנזורה, שכן ארטור אינו אומר כן, ומראה המקום על ארטור בהערותו של ורסס צריך תיקון (במקום **כרם חמד**, ב, עמ' 106, צ"ל: ג, 106).
- 68 ראו שמואל ורסס, "שד"ל בעיני עצמו", **מגמות וצורות בספרות ההשכלה**, ירושלים, תש"ן, עמ' 261-274, ובעיקר בעמ' 264, 266.
- 69 לטריס, בהקדמה, "דבר אל אחי ועמי", **מכתבי בני קדם**, עמ' לא ממוספרים.
- 70 גראבער (מהדיר), **אגרות שד"ל**, חלק שני, עמ' 171. וראה, לעיל ליד הערה 7.
- 71 ראובן אשר ברודס, קטע ביקורת בתוך "מכתבי בקורת" בנספח לגראבער (מהדיר), **אגרות שד"ר**, א, עמ' 10-11, מתוך *Archives Israélites*, Nr. 25, S. 195, 18 Juin 1885.
- 72 בן ציון דינבורג, מגנוי בית הספרים, "מארכיונו של שד"ר", **קרית ספר**, ב (תרפ"ה-תרפ"ו), עמ' 69 (חלק זה של מאמרו מעמ' 69-78). סדרת המאמרים החלה בקרית ספר, א (תרפ"ד-תרפ"ה), עמ' 150-159, 318-324, ונמשכה בכרך ג (תרפ"ו-תרפ"ז), עמ' 222-235, 306-319, ובכרך ד (תרפ"ז-תרפ"ח), עמ' 67-76, 166-174.
- 73 מכתב ח – תשובה [על חיבוריו שארית יהודה ו"תולדות רבינו סעדיה גאון" וחקירותיו בעניני עם ישראל] [מכתב] / שד"ר [שלמה יהודה ראפפורט]. **כרם חמד**, א (תקצ"ג; 1833), עמ' 20-23. הציטוט מעמ' 20.
- 74 למשל מכתב יא – [הערות ל"תולדות רבינו נתן"] [מכתב] / צבי הירש גאלדענבערג, **כרם חמד**, א (תקצ"ג; 1833), עמ' 48-50. ומכתב יב – תשובה [להערות על "תולדות רבינו נתן" ומדרשים שרש"י לא ראה] [מכתב] / שד"ר [שלמה יהודה ראפפורט], שם, עמ' 50-53, – תשובות להערות המכותב (במכתב יא).
- 75 מכתב יח – [פירוש פסוקים בספר במדבר] [מכתב] / שמואל דוד לוצאטו, שם, עמ' 71-74. הציטוט מעמ' 73.
- 76 מכתב כג – [אהבת ישראל ואהבת האדם ודברים על חכמי התלמוד] [מאמר כמכתב] / שד"ר [שלמה יהודה ראפפורט]. שם, עמ' 83-87. הציטוט מעמ' 84.
- 77 Dena Goodman, *The Republic of Letters: A Cultural History of the French Enlightenment*, Ithaca & London, 1994, pp. 137-139 וכן, Elizabeth Heckendorn Cook, *Epistolary Bodies*, Stanford 1996, pp. 40-41, 190 n. 13.
- 78 הקדמת המוציא לאור [הקדמת העורך] / שמואל ליב גאלדענבערג. **כרם חמד**, ג (תקצ"ח; 1838), עמ' [3-5].
- 79 Israel Bartal, "The Heavenly City of Germany" and Absolutism à la Mode d'Autriche: The Rise of the Haskalah in Galicia," *Toward Modernity*, in: Jacob Katz (ed.), New Brunswick, 1987, p. 38 (the whole article, pp. 33-42).
- 80 יוסף קלוזנר, "שלשה המרכזים של הספרות העברית החדשה בפולניה", **מאזנים**, יא (א-ו, ת"ש-תש"א), עמ' 216 (כל המאמר בעמ' 214-223).
- 81 פלאי, **בכורי העתים**; משה פלאי, **שער להשכלה מפתח מוער להמאסף**, **כתב העת העברי הראשון**, ירושלים, תשס"א.
- 82 Bernhard Wachstein, *Die hebräische Publizistik in Wien*, Vienna, 1930, I.
- 83 Moïse Schwab, *Répertoire des Article*, Paris, 1914-1923.
- 84 יוסף קלוזנר, **היסטוריה**, ב, עמ' 37-38; פ. לחובר, **תולדות הספרות העברית החדשה**, תל-אביב, תרפ"ח, א, עמ' 22; ישראל צינברג, **תולדות ספרות ישראל**, עמ' 59-63; אברהם שאנן, **הספרות העברית החדשה לזרמיה**, תל-אביב, 1962, א, עמ' 150.
- 85 ראובן פאהן, "פרקי השכלה", **כתבי ראובן פאהן**, ב, סטניסלבוב, תרצ"ז; הנ"ל, **תקופת ההשכלה בוינה: כתבי ראובן פאהן**, וינה, תרע"ט, א.
- 86 מנוחה גלבווע, **לקסיקון העיתונות**, עמ' 71.
- 87 שמואל ורסס, "חיבור סאטירי לא־נודע", עמ' 206.
- 88 T. Lemberger, *Bikure Haitim und Kerem Chemed: Ein Spiegelbild ihrer Zeit?*, Ph.D. Dissertation, Institut für Judaistik, Universität Wien, 1994.